

Samenvatting

**Een verkennend onderzoek naar uitsluiting
van ex-leden door religieuze gemeenschappen**

Open Universiteit

Colofon

Uitgave

Open Universiteit
Faculteit Rechtswetenschappen
Postbus 2960
6401 DL Heerlen
Nederland

Datum

oktober 2023

Aanvrager

Ministerie van Justitie en Veiligheid
Directoraat-generaal Straffen en Beschermen (DGSenB)

Opdrachtgever

Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC)
Projectnummer 3380

Auteurs

mr. dr. B.M. van Schaik
prof. dr. J.H.J.L. Janssen
mr. dr. S. Devriendt
mr. drs. R.W. Timmers
prof. dr. C.M. Zoethout
prof. dr. D. Abels
prof. dr. E.W. Kolthoff

Redactie en opmaak

dr. W.M.P. de Zee

Samenvatting

Dit rapport is de uitkomst van een juridisch en sociaalwetenschappelijk onderzoek naar uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen. Het onderzoek bestaat uit een bureauonderzoek, een empirisch onderzoek (interviews) en een thematische rechtsvergelijking. Het onderzoek kent een sociaalwetenschappelijk aspect – onderzoek naar het fenomeen uitsluiting door religieuze gemeenschappen, en een juridisch aspect – verkenning van (buitenlandse) maatregelen om uitsluiting te voorkomen of anderszins mee om te gaan. Bij dit onderzoek was het van belang zicht te krijgen op het uitsluitbeleid van religieuze gemeenschappen in het algemeen en niet van specifieke religieuze gemeenschappen. Om de doelen van het onderzoek te realiseren zijn twee hoofdvragen geformuleerd die zich toespitsen op vormen en maatregelen inzake uitsluiting. De hoofdvragen zijn als volgt:

Vormen van sociale uitsluiting

Bestaat sociale uitsluiting van ex-leden van religieuze gemeenschappen? Zo ja, welke vormen van uitsluiting zijn er en hoe worden deze geformaliseerd en in de praktijk uitgevoerd?

Welke gevolgen heeft uitsluiting voor diegenen die uitsluiten en diegenen die uitgesloten worden? Welke hulpbehoefte is er vanuit beide groepen?

Maatregelen tegen uitsluiting

Welke (juridische) mogelijkheden zijn er in Nederland om met uitsluiting om te gaan dan wel uitsluiting te voorkomen? Welke maatregelen worden in andere landen genomen om om te gaan met uitsluiting van ex-leden dan wel uitsluiting te voorkomen?

Deze hoofdvragen zijn uitgewerkt in negen deelvragen, die zich toespitsen op sociaalwetenschappelijke en juridische aspecten.

Sociaalwetenschappelijke aspecten van het onderzoek

Op basis van het bureauonderzoek is gebleken dat sociale uitsluiting een veel voorkomend maatschappelijk verschijnsel is. Het manifesteert zich in verschillende facetten van het maatschappelijke leven en kan ook optreden bij religieuze gemeenschappen. De interviews met respondenten die aangeven met uitsluiting te maken hebben gehad (gepercipieerde uitsluiting) bevestigen dit beeld. De interviews met vertegenwoordigers van religieuze gemeenschappen bieden een ander inzicht. Vanuit deze groep wordt aangegeven dat formele uitsluiting niet in de eigen gemeenschap aan de orde is, maar dat dit (mogelijk) in het verleden wel een rol heeft

gespeeld. Ook wordt gewezen naar andere religieuze gemeenschappen en worden voorbeelden gegeven van individuen die er zelf voor kiezen om de gemeenschap te verlaten nadat sprake was van incongruentie tussen de eigen opvattingen en die van de gemeenschap.

Zowel het bureauonderzoek als de interviews met respondenten die uitsluiting hebben ervaren, tonen aan dat uitsluiting gradueel kan zijn. Uitsluiting doet zich niet altijd abrupt voor, maar kan ook in fases gestalte krijgen. In dit onderzoek worden de gronden voor uitsluiting onderscheiden in religieuze en sociale gronden. Bij religieuze gronden voor uitsluiting kan onder meer gedacht worden aan het uitspreken niet meer gelovig te zijn, het ervaren van problemen met religieuze regels in de gemeenschap alsmede het (ongeoorloofd) contact hebben met mensen buiten de gemeenschap die er andere religieuze opvattingen op nahouden. Bij sociale gronden kan onder meer gedacht worden aan het afkeuren van sociaal gedrag op het gebied van seksualiteit en relatievorming, zoals het aangaan van een relatie met een partner die niet behoort tot de religieuze gemeenschap en daar geen lid van wil worden of het uiten van een niet-geaccepteerde seksuele identiteit. Opvattingen over relaties en seksualiteit worden mede beïnvloed door religieuze opvattingen. In de interviews met respondenten die met uitsluiting te maken hebben gehad, werden geen andere religieuze of sociale gronden voor uitsluiting gevonden dan die door het bureauonderzoek aan het licht waren gebracht.

De gevolgen van uitsluiting voor de uitgeslotene en voor degene die uitsluit zijn ook onderzocht. Uitgeslotenen kunnen gevolgen ervaren op religieus vlak, zich bijvoorbeeld uitend in zorgen over het leven na de dood en het niet meer mogen deelnemen aan belangrijke rituelen. Daarnaast kunnen zich gevolgen manifesteren op het gebied van fysiek en mentaal welbevinden. Er kan sociaal isolement optreden door het verlies van contacten, hetgeen financiële gevolgen kan hebben, bijvoorbeeld door het verlies van werk en/of het netwerk. Tijdens het uitsluitingsproces vragen uitgeslotenen zich af of ze al dan niet bij de gemeenschap willen blijven. Daarnaast kan de behoefte ontstaan om zich aan te sluiten bij een nieuwe gemeenschap. In de interviews met respondenten die met uitsluiting te maken hebben gehad werden geen andere gevolgen genoemd dan de voorbeelden op religieus en sociaal vlak die uit het bureauonderzoek naar voren zijn gekomen. Daarnaast bleek uit de interviews dat aan het begin van het uitsluitingsproces behoefte kan zijn aan hulp: mensen hebben een klankbord nodig om hun gedachten te kunnen ordenen en om twijfels en vragen te kunnen uiten.

In de gevolgen van uitsluiting kunnen ook gradaties worden aangebracht: diverse respondenten hadden ten tijde van het interview hun leven weer op orde, terwijl anderen zich volledig ontwricht voelden en op verschillende maatschappelijke terreinen problemen ondervonden, op het gebied van onder andere het werk, de financiële situatie en het sociale netwerk. Met betrekking tot de gevolgen voor de gemeenschap die uitsluit, is relatief weinig literatuur te vinden. Door een proces van uitsluiting wordt in ieder geval de waarde van het normenkader van de gemeenschap

benadrukt. Daar staat tegenover dat uitsluiting van een individu veel energie kan kosten. Uit de gesprekken met vertegenwoordigers van gemeenschappen is op dit onderwerp geen aanvullende informatie naar voren gekomen; er werd aangegeven dat uitsluiting (momenteel) niet in eigen kring voorkomt.

In het bureauonderzoek en in de interviews is stilgestaan bij de specifieke hulpbehoeften van uitgesloten en gemeenschappen die uitsluiten. Ondanks dat er in de literatuur weinig aandacht is besteed aan de specifieke hulpbehoefte van beide groepen, blijkt dat deze voor uitgesloten sterk gerelateerd is aan de gevolgen van uitsluiting. Hierbij dient gedacht te worden aan hulp op het gebied van fysiek en emotioneel welbevinden, maar ook ondersteuning bij vragen over religie. Daarnaast kan er behoefte zijn aan hulp op financieel en juridisch gebied om met de gevolgen van uitsluiting – bijvoorbeeld verlies van werk of een echtscheiding – om te kunnen gaan. Er kan verder behoefte zijn aan ondersteuning om het nieuwe sociale leven vorm te geven en het proces van uitsluiting te verwerken. De interviews met de respondenten die met uitsluiting te maken hebben gehad bevestigen dit beeld. In de interviews met vertegenwoordigers van gemeenschappen is geen aanvullende informatie over eventuele hulpbehoeften naar voren gekomen.

Juridische aspecten van het onderzoek

Grondrechtelijk perspectief

Voor het grondrechtelijke perspectief ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen zijn een aantal grondrechten geanalyseerd, te weten de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, de vrijheid van vereniging, het recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven en de vrijheid van meningsuiting.

De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging is neergelegd in artikel 6 Grondwet en artikel 9 Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Het autonome bestaan van religieuze gemeenschappen is onontbeerlijk voor het pluralisme in een democratische samenleving en vormt een kernelement van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. De staat dient het recht op autonomie van religieuze gemeenschappen te eerbiedigen. De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging ex artikel 9 EVRM beschermt de vrijheid om al dan niet een godsdienst of levensovertuiging te hebben, te belijden en te veranderen en kan worden uitgeoefend door het individu en in gemeenschap met anderen. Het *forum internum* is onaantastbaar en verbiedt dwangbehandelingen die gericht zijn op het veranderen van de religieuze overtuiging van het individu. Religieuze gemeenschappen zijn zelfstandige dragers van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging: zij hebben derhalve collectieve godsdienstvrijheid. Het *forum externum*, het praktiseren van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, heeft wettelijk omschreven beperkingsgronden.

De wetsystematiek inzake de organisatievrijheid van religieuze gemeenschappen onderscheidt de rechtspersonen kerkgenootschap, vereniging en stichting. Artikel 2:2, tweede lid Burgerlijk Wetboek (BW) omvat het juridisch-organisatorisch kader voor de interne organisatie van kerkgenootschappen. Het kerkgenootschap is de meest geëigende vorm voor religieuze gemeenschappen en biedt een grotere mate van organisatievrijheid dan de vereniging en stichting. De term kerkgenootschap is ook van toepassing op geloofsgemeenschappen die vanuit een religieus perspectief niet als kerk worden aangemerkt. Kerkgenootschappen hebben inrichtingsvrijheid en worden geregeerd door hun eigen statuut. Het 'eigen statuut' omvat het principe van zelfregulering en zelfbestuur en dient in ieder geval te wijken wanneer dit strijdig is met de openbare orde zoals bedoeld in artikel 2:20 BW. De Algemene wet gelijke behandeling is ingevolge artikel 3 van deze wet niet van toepassing op religieuze gemeenschappen.

Het religieuze keuzerecht is een individueel recht: het kan niet door anderen worden uitgeoefend. Het individu heeft recht om een religieuze voorkeur te hebben en daar vervolg aan te geven door onder andere toe te treden tot een religieuze gemeenschap of deze op te richten. De vrijheid van de religieuze gemeenschap mag niet verder reiken dan de grenzen van de individuele keuzevrijheid met betrekking tot godsdienst (en levensovertuiging). De vrijheid van godsdienst omvat immers het recht op verandering van geloof en uittreding hiervan en het recht op dissidentie. Artikel 9 EVRM waarborgt niet het recht op het hebben van afwijkende meningen binnen de religieuze gemeenschap waarvan het individu lid is: religieuze gemeenschappen hoeven geen 'intern pluralisme' te dulden.

Religieuze gemeenschappen zijn autonoom in het bepalen van de interne organisatie en rechtsstructuur en mogen die overeenkomstig hun religieuze opvattingen invullen. Dit betekent dat de staat een religieuze gemeenschap niet mag verplichten om nieuwe leden toe te laten of leden niet uit te sluiten. Religieuze gemeenschappen mogen dit naar eigen inzicht bepalen. Echter, bij religieus lidmaatschap zijn de rechten van het individu en die van de gemeenschap relevant en met elkaar verweven. Bij botsing tussen collectief en individu primeert het individuele keuzerecht tot uittreden.

Het recht op de vrijheid van vereniging is neergelegd in artikel 8 Grondwet en artikel 11 EVRM. Religieuze gemeenschappen hebben op grond van de vrijheid van vereniging ex artikel 11 EVRM dezelfde rechten als andere organisaties. Een religieuze gemeenschap heeft zowel een collectieve godsdienstvrijheid (organisatie-autonomie ex artikel 9 EVRM) als verenigingsvrijheid. Zonder wettelijke grondslag is het de overheid niet toegestaan om zich met het functioneren van een religieuze gemeenschap in te laten.

Een religieuze gemeenschap heeft de vrijheid om zelf de individuele criteria voor aan- en uitsluiting te bepalen. Tegelijkertijd is deze vrijheid niet onbegrensd: het mag niet raken aan de vrijheid van het individu om uit de gemeenschap te treden. Het

recht van het individu op verandering van religie wordt mede ondersteund door de negatieve verenigingsvrijheid, met name het recht om het lidmaatschap van een gemeenschap op te zeggen, alsook het recht om niet te behoren tot een religieuze gemeenschap. Dit geldt eveneens voor het lidmaatschap van religieuze gemeenschappen waarvan de (religieuze) doctrine het lidmaatschap onopzegbaar acht.

Het recht op de eerbiediging van het privéleven is neergelegd in artikel 10 Grondwet en artikel 8 EVRM. Er zijn raakvlakken tussen het recht op respect voor privéleven/gezinsleven (artikel 8 EVRM) en recht op godsdienstvrijheid (artikel 9 EVRM, zie hoger). De Grondwet bevat geen definitie van de ‘persoonlijke levenssfeer’; het is een normatief-open bepaling. De persoonlijke levenssfeer kent uiteenlopende verschijningsvormen, hetgeen met zich meebrengt dat de aard en de mate van bescherming varieert. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) geeft geen uitputtende definitie van het begrip ‘privéleven’. Het grondrecht op bescherming van het gezinsleven vormt een specificering van het recht op privéleven.

Religieuze gedragingen die leiden tot conflict of vervreemding in gezins-/familiale of sociale context zijn beschermd zolang dit het gevolg is van een vrije en onafhankelijke keuze van de gelovige. Het EHRM gaat ervan uit dat de vervreemding of het conflict dan niet toe te schrijven valt aan het geloof, maar aan de gelovige zelf. Bij het afwegen van het in artikel 8 EVRM neergelegde recht op privé- of gezinsleven tegen artikel 9 EVRM, heeft het EHRM vastgesteld dat de staat beide rechten moet waarborgen. Daarbij is een belangenafweging noodzakelijk.

Een gezinsleven bestaat in de relaties tussen ouders en minderjarige kinderen en tussen partners (bijvoorbeeld echtgenoten). Zij kunnen dus zaken initiëren die mogelijk een inbreuk op de eerbiediging van het gezinsleven in de zin van artikel 8 EVRM teweegbrengen. Er wordt in principe vanuit gegaan dat er geen sprake is van gezinsleven tussen ouders en meerderjarige kinderen en tussen broers en zussen. Derhalve kunnen zij zich niet beroepen op de eerbiediging van het gezinsleven (artikel 8 EVRM).

Op grond van artikel 8 EVRM kan de staat ertoe gehouden zijn om maatregelen te nemen ter bescherming van de in dit artikel bepaalde rechten, ook in de sfeer van relaties tussen individuen onderling. Het EHRM bepaalt of sprake is van een positieve verplichting van de staat. Het EHRM heeft zich – voor zover kan worden overzien – niet uitgesproken over positieve verplichtingen in de relatie tussen ouders en minderjarige kinderen en over de relatie tussen echtgenoten.

Het recht op de vrijheid van meningsuiting is neergelegd in artikel 7 Grondwet en artikel 10 EVRM. Het EHRM stelt dat religieuze gemeenschappen redelijkerwijs niet kunnen verwachten gevrijwaard te blijven van alle kritiek. De ontkenning door anderen van hun religieuze overtuigingen en de verspreiding door anderen van

doctrines die vijandig staan tegenover hun geloof, dienen zij te tolereren en accepteren.

Hoever de vrijheid van meningsuiting in relatie tot de vrijheid van godsdienst reikt, wordt in zekere mate aan het oordeel van de nationale autoriteiten overgelaten: er is geen uniforme Europese opvatting over moraal en religie. Het EHRM geeft de lidstaten een ruime appreciatiemarge inzake geloofskritiek. In Nederland is het niet toegestaan om zich beledigend uit te laten over een groep mensen wegens hun godsdienst. Het zich beledigend uitlaten over een godsdienst is wel toegestaan, ook indien dit geschiedt op zodanige wijze dat de aanhangers van die godsdienst daardoor in hun godsdienstige gevoelens worden gekrenkt.

Strafrechtelijk perspectief

Met betrekking tot het strafrechtelijk perspectief ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen is onderzocht of uitsluiting naar de huidige stand van het recht strafrechtelijk is genormeerd, oftewel of uitsluiting valt binnen de reikwijdte van bestaande strafbaarstellingen.

Strafrechtelijke normering vereist afbakening van hetgeen onder uitsluiting wordt begrepen en er bestaat thans geen juridische definitie van uitsluiting (door religieuze gemeenschappen). Ook kent de huidige strafwetgeving geen strafbaarstelling van het fenomeen uitsluiting als zodanig. Desondanks is onderzocht of het geldend recht sociale fenomenen normeert die op onderdelen gelijkenissen vertonen met uitsluiting. Dergelijke gelijkenissen zijn gevonden in een aantal in het strafrecht beschermde rechtsgoederen, te weten: non-discriminatie, de persoonlijke vrijheid, de lichamelijke integriteit en de openbare orde.

Verder is bezien of er situaties bekend zijn uit sociaalwetenschappelijk onderzoek of jurisprudentie waarin uitsluiting gepaard is gegaan met gedragingen die wel als zodanig strafrechtelijk zijn genormeerd. Die vraag werd bevestigend beantwoord ten aanzien van uitsluiting op discriminerende gronden, met een dwingend aspect, leed veroorzakend of gepaard gaande met opruiing. Vervolgens zijn de in dat verband relevante strafbaarstellingen geïdentificeerd.

Tot slot is bezien welke voorwaarden die strafbaarstellingen stellen aan strafbaarheid en hoe die strafbaarstellingen zich verhouden tot het fenomeen uitsluiting. Het betreft de strafbaarstellingen in de artikelen 429quater Sr (beroepsmatige discriminatie), 284 Sr (dwang), 300 Sr (mishandeling), 131 Sr (opruiing) en de artikelen 137c, 137d en 137e Sr (discriminerende uitingsdelicten).

Civielrechtelijk perspectief

Voor het civielrechtelijke perspectief ten aanzien van uitsluiting door geloofsgemeenschappen is onderzocht in hoeverre de onrechtmatige daadsactie ex artikel 6:162 BW relevant is. Indien een kerkgenootschap als rechtspersoon in het civiele recht met succes wordt aangesproken uit hoofde van een onrechtmatige daad,

dan kan dat leiden tot een schadevergoedingsplicht. Ten aanzien van interne handelingen garandeert de vrijheid van godsdienst op grond van artikel 2:2, tweede lid BW een zekere vorm van organisatieautonomie.

Bestuursrechtelijk perspectief

Voor het bestuursrechtelijke perspectief is onderzocht in hoeverre lokale overheden contacten mogen onderhouden met religieuze gemeenschappen en onder welke voorwaarden subsidies aan deze gemeenschappen verstrekt mogen worden. Het contact van een gemeente met een religieuze organisatie mag niet leiden tot inhoudelijke bemoeienis met geloof, de wijze waarop geloof beleden wordt, of met interne religieuze aangelegenheden. Mogelijke contacten met een religieuze organisatie dienen ter verwezenlijking van niet geloofsgebonden overheidsdoelen en mogen niet leiden tot een ongelijke behandeling van religieuze organisaties.

In het algemeen geldt dat een door de gemeente gefinancierde activiteit een openbaar karakter heeft, aan bepaalde kwaliteitseisen voldoet en een publiek/maatschappelijk doel dient. Een doel dat uitsluitend is gericht op religieuze vorming valt hier niet onder.

Thematische rechtsvergelijking

In de thematische rechtsvergelijking is op hoofdlijnen onderzocht welke maatregelen zijn getroffen om met het fenomeen uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen om te gaan in België, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Noorwegen en Zwitserland. De uitwerking van de betreffende landen is gestructureerd aan de hand van de volgende deelonderwerpen: de verhouding van kerk en staat, de subsidiering van religieuze gemeenschappen, de regelgeving, de rechtspraak, de hulpverlening en bij een aantal landen, indien relevant, het deelonderwerp interreligieuze dialoog. De thematische rechtsvergelijking vult het voorgaande bureau- en empirische onderzoek aan.

Er is in België geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. België heeft (straf)wetgeving die individuen probeert te beschermen tegen insluiting van individuen door sektarische gemeenschappen. De collectieve godsdienstvrijheid van een religieuze gemeenschap voor zover het gaat om uitsluitingshandelingen (in dit geval de praktijk van shunning) wordt benadrukt door het hof van beroep Gent, dat een vonnis uit eerste aanleg heeft hervormd. Volgens het hof van beroep Gent is een afwijkende regeling mogelijk in het licht van artikel 8 EVRM. Deze komt erop neer dat op de staat (België) een positieve verplichting rust om maatregelen te treffen om het gezinsleven tussen bloed- of aanverwanten en gehuwden te waarborgen. Het hof licht deze overweging verder niet toe. De Belgische jurisprudentie over de praktijk van shunning is beperkt en het Hof van Cassatie heeft zich nog niet gebogen over deze zaak. Van overheidswege is geen specifieke hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen georganiseerd.

Op verzoek van de Vlaamse overheid zijn aanbevelingen en adviezen opgesteld inzake ideale en preventieve hulpverlening voor individuen die uit religieuze gemeenschappen zijn getreden.

In het Verenigd Koninkrijk is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. In rechtspraak inzake uitsluiting van ex-leden door religieuze gemeenschappen wordt de (collectieve) godsdienstvrijheid van de religieuze gemeenschap benadrukt. Zo oordeelde het Hoogerechtshof van Engeland en Wales dat een religieuze gemeenschap leden mag uitsluiten. De aankondiging waarin kenbaar wordt gemaakt dat een individu geen deel meer uitmaakt van de religieuze gemeenschap werd juridisch niet als laster aangemerkt. Van overheidswege wordt geen specifieke hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen georganiseerd. Deze wordt wel geboden door particuliere organisaties.

Frankrijk kent wetgeving en beginselen die betrekking hebben op religieuze vrijheid, seculiere waarden en non-discriminatie ten aanzien van religie. De wet About-Picard beoogde sektarische bewegingen die de fundamentele rechten en vrijheden schenden, meer specifiek de gewetensvrijheid, tegen te gaan en te voorkomen. In Frankrijk is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Wel is strafbaar het uitoefenen van ongeoorloofde druk om een persoon te verhinderen om een religie (culte) te belijden of daarvan af te zien. Ook zijn er (algemene) strafbepalingen die mogelijk relevant zijn indien een bepaalde uitsluitingshandeling gepaard gaat met strafbare gedraging(en). Van overheidswege wordt geen specifieke hulpverlening ten aanzien van uitgesloten geboden. Er is wel specifieke hulpverlening voor individuen die zijn ingesloten (geweest) in sektarische bewegingen.

Noorwegen heeft geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. In Noorwegen wordt aan erkende godsdiensten financiële steun verstrekt. Sinds 2021 wordt door de Noorse staat de staatssubsidie aan de gemeenschap van Jehova's Getuigen onthouden vanwege schending van het recht op vrije uitdrukking, schending van kinderrechten en schending van de vrijheid van meningsuiting begaan door de gemeenschap. De gemeenschap van Jehova's Getuigen is ook niet langer geregistreerd als geloofsgemeenschap. Op 30 juni 2023 is de beslissing van de Noorse staat bekrachtigd. In 2004 oordeelde de Norges Høyesterett dat het de rechter in beginsel niet is toegestaan om zich te mengen in interne religieuze aangelegenheden. In 2022 oordeelde de Norges Høyesterett dat de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging niemand het recht geeft om lid te worden of te blijven van een religieuze denominatie en dat de bevoegdheid van de rechter om interne aangelegenheden in een religieuze gemeenschap te toetsen beperkt is.

In Noorwegen wordt aandacht besteed aan interreligieuze dialoog. De Noorse staat heeft specifieke maatregelen (bijvoorbeeld door het verstrekken van subsidies) getroffen die begrip en samenwerking tussen verschillende religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschappen in het openbare leven moeten bevorderen. De hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen is in Noorwegen op verschillende wijzen georganiseerd. Er is onder andere een particuliere organisatie die zich concentreert op het hulpverleningsvraagstuk van ex-leden van religieuze gemeenschappen.

In Zwitserland is geen specifieke wetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. Net als in Noorwegen, wordt in Zwitserland de interreligieuze dialoog tussen geloofsgemeenschappen gestimuleerd. De interreligieuze dialoog is een kantonale aangelegenheid en wordt middels (grond)wetgeving bewerkstelligd dan wel vanuit de praktijk aangemoedigd. In Zwitserland is de hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen op verschillende wijzen georganiseerd. Er wordt onder andere specifieke hulpverlening geboden voor ex-leden van religieuze gemeenschappen door organisaties welke mede gesubsidieerd worden door lokale overheden.

De maatregelen inzake uitsluiting door geloofsgemeenschappen genomen in België, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Noorwegen en Zwitserland bieden mogelijke inzichten voor Nederland. Zo is in de onderzochte landen grondrechtenbescherming en gelijke behandeling, evenals in Nederland, een gegeven. Daarnaast bieden de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van vereniging de mogelijkheid voor het individu om een religieuze gemeenschap te verlaten en heeft een geloofsgemeenschap het recht om voorwaarden te stellen aan lidmaatschap, dan wel leden uit te sluiten.

In de onderzochte landen is geen specifieke strafwetgeving ten aanzien van uitsluiting van individuen door religieuze gemeenschappen. Er zijn wel (algemene) strafbepalingen die relevant kunnen zijn indien een bepaalde uitsluitingsgedraging gepaard gaat met strafbare gedragingen. In de landen zijn geen aanwijzingen gevonden dat sprake is van een leemte in de strafwetgeving.

Uit de thematische rechtsvergelijking blijkt dat in Noorwegen mogelijkheden bestaan om via een bestuursrechtelijke/administratieve route religieuze gemeenschappen subsidies te onthouden, indien fundamentele rechten van uitgesloten worden geschonden. In Noorwegen wordt van overheidswege, in tegenstelling tot Nederland, standaard financiële steun geboden wanneer een godsdienst door de staat erkend is. In Noorwegen en Zwitserland is interreligieuze dialoog een belangrijk middel om via overheidswege in contact te komen met religieuze gemeenschappen en religieuze gemeenschappen onderling.

Voor zover hulpverlening in de onderzochte landen wordt aangeboden, is deze op verschillende wijze georganiseerd. Zo zijn er particuliere organisaties, sommige van overheidswege gesubsidieerd, die zich concentreren op hulpverlening voor ex-leden van religieuze gemeenschappen. Ook zijn er, bijvoorbeeld in België, aanbevelingen en adviezen opgesteld inzake ideale en preventieve hulpverlening voor individuen die uit religieuze gemeenschappen zijn getreden.